

10. Hans Krell, Brandenburgi György őrgróf mellképe, 1522,
Heilsbronn, ev.-luth. Pfarrkirche, ehem. Klosterkirche

Udvari papok Mária királyné környezetében

A királyné és köre

1522 júniusában a prágai várban ebédnél ült II. Lajos (1506-1526) magyar-cseh király és felesége, Mária (1505-1558), továbbá Andrea da Borgo, a császár követe, Jacobus Piso, erdélyi humanista (1470k-1527), két cseh úr, valamint a brandenburgi őrgrófok: György (1484-1543) és Albert (1490-1568). Valahogyan Lutherre (1483-1546) terelődött a szó, s az egyik Brandenburgi megjegyezte, hogy Luther alapjában mindent Erasmustól (1466/69-1536) merített, s nincs is kettejük között nézetkülönbség. Piso ezt cáfolta, s véleményét egy akkoriban érkezett Erasmus-levéllel alá is tudta támasztani, amelyet elsőnek a királyné kapott ki a kezéből. Piso Erasmushoz intézett beszámolója arra is utalt, hogy a királyi pár rokonszenve inkább a humanistafejedelmet, mint a wittenbergi reformátort tüntette ki.¹

Túl sokat nem lehet kihámozni ebből a szándékoltan elfogult híradásból (az Erasmus-levél nem maradt fenn). Nem is fontos, hogy melyik Brandenburgi fivér volt a hozzászóló, Albert, a német lovagrend nagymestere, aki pár hete az uralkodónő koronázására érkezett Poroszországból, vagy György, aki már Lajos bölcsője mellett is ott állt,² s mint magyar mágnás az udvarral együtt jött Budáról, hisz a hangoztatott vélemény elterjedt közhely volt. A leghitelesebb, legtöbbet kifejező az elbeszélésből Mária mozdulata, ahogy a híresség kézírása után kapott. A tizenhét éves királynét tömören jellemzi az a mondattörredék, amit egyik 1522 szeptemberében Brandenburgi Albertnek írt, sajátkezű leveléből kiragadva egykor tanulmányom címűül választottam: „mindent meg akarok tudni”.³

Az első bécsi kongresszuson (1515) megtervezett Habsburg-Jagelló kettős dinasztikus házasság menyasszonyai, Habsburg Mária és Jagelló Anna (1503–1547) serdülőkorukat Innsbruckban töltötték, s alig várták, hogy eljátszhassák a rájuk kiosztott szerepet (*Ward den baiden Kunigin die Zeit genueg lang zu Innsprugg*, FRA.S 1,451). Előbb Anna esküvőjére került sor Ferdinánddal (1503–1564) Linzben (1521. május 26.), majd Máriaéra Lajossal Budán (1522. január 13.). A koronázás (Székesfehérvárott és Prágában) Mária számára nemcsak elismerést és pompát jelentett, hanem anyagi függetlenséget és politikai cselekvőképességet is. František Palacký szerint⁴ a prágai koronázást, akárcsak korábban a fehérvárit, elsősorban Mária sürgette. Ugyan hamar meg kellett tapasztalnia, hogy az a hatalmas vagyon, amely nászajándékként hullott ölébe (többek között az alsó-magyarországi bányavárosok), egyelőre csak papíron az övé, annál inkább igyekezett részt venni a nagypolitikában: mindenről tudomást szerezni, ami Európában zajlik, s az eseményeket önállóan befolyásolni. Ehhez meg is volt a rangja, kapcsolattrendszere, intelligenciája (ugyanakkor makacs önfejűsége), a közelgő katasztrófa árnyékában mégis fontoskodó játéknak tűnik ez az ambíció: Mária királynét (ahogyan férjét is) felnőttek nyilvánították ugyan, de csak Moháccsal nőtt ki a kamaszokból.

Mária a linzi esküvőn ismerkedett meg Kázmér brandenburgi őrgróffal (1481–1527, ekkor a császár szolgálatában álló diplomata és hadvezér) és Györggyel, majd egy évvel később Prágában öccsükkel, Alberttel is, akik Lajosnak első unokatestvérei voltak (a Brandenburgi család frank ágában nagy volt a gyermekáldás, 13 testvér érte meg a felnőttkort, közülük a három legidősebb fivér, Kázmér, György és Albert tehetséges, vonzó személyiségek voltak). Mária mindhármukkal barátságot kötött, Alberttel

folytatott levelezése (1522–1550) bizalmas kapcsolatról árulkodik. A prágai együttlét idején állapotok meg abban, hogy Mária a negyedik fivért, Vilmost (1498–1563) udvarmesterként veszi magához, ő 1522–1525-ig folyamatosan a királyné mellett tartózkodott.⁵

Budai reformátorok?

Ki lehetett ekkoriban Mária udvari papja? Az 1525-ös számadáskönyv – magister Albert rector capellae mellett – öt káplánról tud a királyi udvarban: (Nagy) Máté, (Zanger? Selbherr?) János, Balázs, Pál és (Gyöngyösi) Tamás, bár ez a sok specialis capellanus Lothar Hoffmann-Erbrecht szerint itt az udvari kórus (*capella*) tagjait jelentheti, s a hazájába 1525 húsvétján visszatérő István presbyter a számadáskönyvben is énekesként szerepel.⁶ Más adatok, így Szerémi György⁷ szerint a ferences Segesdi Antal volt a király prédikátora és gyóntatója, ha viszont összeszámoljuk azokat, akiket a történeti irodalom a királyné papjaiként szerepeltet, szinte ennyi állás is kevés számukra (Conrad Cordatus, Johannes Henckel, Johannes Hess, Johannes Kresling, Paulus Speratus, Thomas Stoltzer). Másik népszerű gondolat a történeti hagyományban, hogy mindezeket a teológusokat Brandenburgi György segítette udvari álláshoz, s ugyancsak ő hívta Budára Simon Grynaeust (1493–1541) és Vitus Winsheimiust (1501–1570). Az utóbbi állítás nem is irreális. A Brandenburgi fivéreknek hihetetlen befolyásuk volt a királyi párra. Akiket ők ajánlottak (többnyire birodalmi nemeseket), azoknak biztos volt a kenyere, s a fiatal uralkodóknak mi sem volt fontosabb, mint hogy minél több bizalmi ember vegye őket körül. Hogy ez aztán katasztrofális következményekkel járt az államháztartásra, és felkeltette a magyar nemesség irigységét és féltékenységét, az már közismert történet. Még sincs egyetlen adat sem arra, hogy a felsorolt személyek György pártfogoltjai lettek volna, ráadásul udvari állásukról is keveset tudunk.

Az egyetlen közülük, aki 1522-ben biztosan Mária káplánja (*capellanus, magister capellae*) volt: Thomas Stoltzer (1485-1526). A régió legtehetségesebb muzsikusat 1522. május 8-án hívta meg Mária kérésére II. Lajos a prágai udvarba. Állását Stoltzer csak ősszel foglalta el, s korai, tragikus haláláig meg is tartotta. Ez a meghívás önmagában is jól jellemzi Mária igyekezetét, hogy hírességeket nyerjen meg új udvara számára.

Johannes Hess (1490-1547) meghívásáról is van korabeli adatunk. Karl von Münsterberg, csehországi kormányzó, akinek ölsi udvarában Hess éppen tartózkodott, azt írta 1523. szeptember 13-án a boroszlói tanácsnak, hogy Hess nem mehet hozzájuk prédikátornak, mert a királynétól kapott meghívást, s annak kell eleget tennie.⁸ Köztudott, hogy Hess végül mégis a boroszlóiak hívásának engedett, ott lett reformátor, s Münsterberg hercegnek egy évvel később megismételt sürgetése ugyanúgy eredménytelen maradt.

Cordatus (1480/83–1546) és Henckel (1481–1539) valamivel később ugyan állt Mária szolgálatában, de 1522-ben még biztosan nem. Henckel ekkor foglalta el a kassai plébániát, s csak 1526 elején tűnt fel az udvarban,⁹ meghívását 1525-re tehetjük. Thurzó Elek (1490k–1543) levele Henckel kassai plébánoshoz 1525. április 26-án¹⁰ ugyanis még nem szól udvari káplánságról, de valószínűleg éppen Thurzó ajánlhatta pár hónappal később rokonát Mária figyelmébe. Cordatus viszont, aki kb. 1510-től volt a budai Boldogasszony templom papja, a prágai koronázás idején már Körmöcbányán működött (talán vendégpredikátori minőségben). Igen valószínűtlen, hogy ő Mária közvetítésével került volna a királyné birtokát képező bányavárosba, mert a friss királyné ekkor egészen más gondokkal volt elfoglalva, s a bányavárosokra egyelőre vajmi kevés befolyása volt. Cordatus távozása Budáról időben egybeesik azzal, hogy barátja, Simon Grynaeus 1522. áprilisában beiratkozott a wittenbergi egyetemre,¹¹ miután rövid budai tanítókodása után (domonkosrendi?) szerzetesek vádjára letartóztatták. A feljelentés összefügghet II. Lajos 1521. december 24-én keltezett eretnekellenes rendeletével. Ekkor nézhetett biztonságosabb tájak után Cordatus is, jóllehet budai állásáról, úgy tűnik, nem mondott le.

Paulus Speratus (1484-1551) éppen Budára tartott 1522 januárjában, hogy lelkészi alkalmazásba lépjen,¹² amikor Bécsben összeütközésbe keveredett az ottani teológusokkal. Nem említi, hogy az udvarba szolt a meghívása, s ez nem is valószínű, mivel a királyi pár éppen ekkor indult Prágába. Bécsben tartott prédikációja következtében azonban nemcsak hogy királyi kegyben nem reménykedhetett, de budai terveinek is befellegzett.

Ugyan továbbra is rejtély marad, ki prédikált Prágában a királynénak,¹³ az azonban tény, hogy Mária nem riadt vissza attól, hogy a reformációval kacérkodó káplánt hívjon udvarába (Stoltzer, Hess). Mária mindenről tudni akart. Hízelgett neki, hogy Brandenburgi Albert bevonta diplomáciai cselszövéseibe, és lelkesen helyeselt, amikor az nehezményezte, hogy a papok teszik rá a kezüket a törökellenes segílyre. De a nagymester nemcsak külpolitikai kommentárokat küldött neki Nürnbergből, hanem Lutherkönyveket is. Az uralkodópár tanácsadóinak, a brandenburgi őrgrófoknak Luther iránti rokonszenve köztudott volt. 1523-ban már György is, Albert is levelezett a reformátorral,¹⁴ s míg az előbbi fejedelem

11. Hans Krell (másolat), Brandenburgi Albert őrgróf, a német lovagrend nagymestere, 1522. Heilsbronn, ev.-luth. Pfarrkirche

a boroszlói tanács egyházi reformjait védte meg Lajos király előtt, addig a porosz nagymester a nürnbergi birodalmi gyűlésen állt ki nyíltan a hitújítók mellett. Albert és Luther személyes tárgyalására 1523. november 29-én került sor Wittenbergben, ahol a nagymester Speratusszal is találkozott, akinek Königsbergben kínált udvari lelkészi állást.

Az eretnekellenes törvényeknek és rendeleteknek (pl. az 1523. évi 54. tc.) ugyan nem is nagyon titkolt célja a brandenburgi befolyás visszaszorítása volt, a döntő pillanatokban azonban mindig sikerült

a Brandenburgi fivéreknek az uralkodót ezekkel ellentétes ítéletekre hangolni. Így szabadult ki Speratus is 12 hetes olműzi fogságából, ahol az *Es ist das Heil uns kommen her* kezdetű korált, a megigazolásról szóló hitvallását írta. Ez azon ritka esetek egyike, ahol bizonyítható a Brandenburgiak közbenjárása, Speratus ugyanis utólag Albertnek mondott köszönetet szabadulásáért, neki ajánlva bajt hozó bécsi prédikációjának 1524-es königsbergi kiadását.

Tanulságos eset ebből a szempontból, hogy miután 1522-ben a király Brandenburgi Györgyöt küldte Sziléziába a vallási állapotok helyreállítására, s noha ő megrendszabályozás helyett támogatásáról biztosította a boroszlói tanácsot, nem sokkal később megint ő lett a kiválasztott, hogy egy hasonló feladatot ugyanott végrehajtsa. Krzysztof Szydłowieccki lengyel kancellár joggal kételkedett a küldetés sikerében (hisz a tanácskozáson György éppen a boroszlóiak ráncba szedése ellen foglalt állást), s nem is kellett csalódnia. A sziléziai tartományi gyűlés, melyen az őgróf a király képviselőjében volt jelen, 1524 januárjában szabad utat engedett az evangélikus prédikációnak. Nem csoda, hogy megingott a bizalom az uralkodópár katolikus elkötelezettségében. Persze nem szabad felülnünk minden kósza rágalomnak és Szerémi György (1490–1550) abszurd értesüléseinek. Mivel a királyné nemigen igyekezett megszerettetni magát, így méltán vált céltáblájává a rossz nyelveknek. Vizsgáljuk meg, áll-e valami megfogható mozzanat az előítéletektől és politikai elfogultságtól nem mentes híresztelések mögött!

Ebből az időből származik egy érdekes dokumentum, mely közvetlenül tanúskodik arról, mennyire volt tájékozott Mária a lutheri gondolatokban. Azt az Alberthez intézett levelét szeretném ismertetni, melyet még Fraknoi Vilmos fedezett fel,¹⁵ de értelmezői sokáig rossz irányból közelítették meg. A legtöbben fennakadtak a levél frivol, enyelgő hangvételén, s elkerülte a figyelmüket, hogy Mária pontosan ismeri azt az evangélikus rétegnyelvet, amely számunkra Luther korabeli műveiben ragadható meg. A *fromm* és a *Frömmigkeit* szavak használatáról van szó, melyek éppen az 1520-as évek reformátori irataiban jutottak mai jelentésükhöz: igaz/igazság, istenfélő/istenfélelem, vallásos/vallásosság. Máriától persze itt mi sem áll távolabb, mint az ájtatoskodás, az ironikus csipkelődés mögött azonban felismerhető a beavatottak öntudata. Mária nem tesz ugyan ezekben a sorokban hitet semmilyen tan mellett, de jelzi, tisztában van a reformátori tanítás tartalmával:

„Nagyságos fejedelem, kedves, gonosz bátyámuram (*poßer vetter*), üdvözöllek. Édes, gonosz bátyámuram (*pößer vetter*), azt hiszem, egészen megfedkezteél már igaz nénédasszonyról (*die frume muem*), hogy olyan régóta nem írtál. Én nem feledkeztem meg rólad áhítatos imámban: naponta szorgosan kértem Istent, hogy tegyen téged is olyan igazzá (*frum machen*), mint én vagyok. Kérlek, írd meg, segítette az imám, vagy nem! Ha nem segített, végy tőlem egy-két fillérért igazságot (*frumkait*), szívesen adom, mert nekem túlon túl sok van belőle (*fil zu fil frumkayt*). Szerettem volna többet írni, de fivéred, György kertjébe kell mennem enni, s a küldönc nem akar tovább várni.

Kelt Budán, sebtében úrnapja utáni vasárnap az 1523. évben.

Igaz nénédasszony (*euer frume muem*), Mária saját kezűleg.¹⁶

Mária és Cordatus

Az 1524-es évet Mária szempontjából így címkézhetjük: a személyes vonzódás és a nagypolitika feszültségében. Valamikor nyáron, a királyi pár jelenlétében egy prédikátor német nyelven a pápa és a bíborosok ellen beszélt. A királyi tanács ellenében Mária védelmébe vette az illetőt, akinek a nemesek fenyegetésére mégis távoznia kellett, s a király szigorú rendeletet adott ki a lutheránusok ellen. E rendelet alapján kutattak lutheránus könyvek után augusztus elején a bányavárosokban és az erdélyi szászok között is. Burgio pápai nuncius jelentéséből¹⁷ nem derül ki, udvari prédikátor volt-e a szónok. Valószínűleg Conrad Cordatus, a budai (német) Boldogasszony templom papja keveredett bajba, mert az ő neve éppen ekkor tűnik fel a wittenbergi matrikulában. Pár nappal később égetik meg testvére, Martin Cordatus szolgáját, a felső-ausztriai Johannes Baumgartnert Conrad Cordatus könyveivel együtt valahol Nyugat-Magyarországon.

Mária rokonszenvezhetett Cordatussal, ez mégsem zavarta abban, hogy titkos követei útján a brandenburgi választófejedelmet és a mainzi érseket (Brandenburgi Albert, az előbbi öccse, György nagybátyja) ugyanekkor a lutheri szekta kiirtására buzdítsa. Ez azonban csak egyik célja volt ennek a külde-

tésnek. Sokkal többet nyomott a latban annak kipuhatolása, hajlandóak lennének-e a megkeresettek Ferdinánd helyett II. Lajost támogatni szavazatukkal a római királyi cím megszerzésében.¹⁸ Annak a rendkívüli pillanatnak vagyunk itt tanúi, amikor a leveleiben mindig engedelmes hűg (*obediens soror, Votre humble et obeyssante seur*) férje érdekében a Brandenburi-család segítségével tulajdon bátyja ellen szövö a diplomácia szálait, s hogy kedvében járjon a pápista választóknak, eljártssza a Luther-faló uralkodó szerepét.

1525-ben Cordatus visszatért Wittenbergből, s újra Körmöcbányán tűnt fel, most egykori budai kollégájával, Johannes Kreslinggel (1489–1549) együtt. A források még mindig budai illetőségük szerint említik őket, tehát a bányavárosokban valószínűleg nem álltak állandó alkalmazásban, hanem saját szakállukra prédikáltak. Kresling a budai Szent György (kápolna) plébánosaként szerepel, míg Cordatus – Guidoto velencei követ jelentésében – „*uno Priosto di S. Maria*”, azaz a Boldogasszony templom papja,¹⁹ amit az egyháztörténetírás Mária királyné udvari papjává ferdített. Cordatus és Kreslinget a besztercebányai plébános, Szebeni Miklós jelentette föl szóban 1525 húsvétján Szalkai László (1475k–1526) érseknél, akit – jóllehet váci püspöksége után már egy éve töltötte be a legmagasabb hazai egyházi hivatalt – csak ekkor szentelt pappá Lorenzo Campeggio (1474–1539) pápai legátus Esztergomban. A kancellári tisztet is betöltő főpaprak éppen jól jött, hogy ezzel az eretneknyomozással visszaállíthatja a köznemesi párt szemében megingott tekintélyét. Vádként csak a lutheri prédikáció és Kresling házassága merült föl,²⁰ tehát ekkor még senki nem varrta az ugyanekkor kitört bányászfölkelést a prédikátorok nyakába (ezt csak Werbőczy István nádor tette meg egy évvel később). A két pap 38 hetet töltött az esztergomi börtönben iszonyú körülmények között, 1526 tavaszán szabadultak ismeretlen módon (a királyné közbenjárásáról most nem szól a fáma). Cordatus (talán Kreslinggel együtt) ismét Wittenbergnek vette az útját, s a következő évtől mindketten Alsó-Sziléziában működtek: Cordatus Liegnitzben tanított az akadémián, Kresling Boroszlóban lelkészkedett.

Mivel Ballagi Aladár után nemrég Márkus Mihály újra felvetette annak lehetőségét, hogy a budai Conrad Reyss talán Cordatussal azonosítható, ki kell térnem erre a kérdésre is. 1525–26-ban ugyanis Augsburgban, Strassburgban és Zürichben több kiadásban megjelent egy határozottan Zwingli (1484–1531) teológiáját képviselő rövid vitairat a következő szerzőtől: Conrad Reyss / Cunrad Ryss zu Ofen.²¹ Az azonosítást Payr Sándor korábban teológiai érvek alapján zárta ki. Márkus ötlete, hogy a felvett humanista név (Cordatus) mellett talán Reyss a reformátor eredeti családneve volt, azért vethető el, mert többek között Cordatus sajátkezü monogramjából is pontosan tudható, hogy őt eredetileg Hertznek hívták. Az írást és Cordatust egyaránt jól ismerő Luther sem kapcsolta össze őket egymással.²² Még mindig az a legvalószínűbb, hogy a nevet és a budai vonatkozást fiktívnek tekintjük: ezzel az álcával igyekezhetett a valódi szerző elterelni magáról a figyelmet egy olyan környezetben, ahol a zwingliánus úrvacsoratan nem talált elismerésre. A kortársak Michael Keller (Cellarius) augsburgi lelkész, a későbbi filológusok Johannes Landspertert tekintették a röpirat szerzőjének. Ezt a megoldást az is támogatja, hogy a címlapon kívül semmi nem utal Reyss művében Budára, s egyébként sincs nyoma ilyen nevű személynek a magyar királyi városban.

12. Martin Luther Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Hungern, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Röpl. 81 (Kat. VII-16.)

Időközben lezajlott két viharos országgyűlés, az idegen követeket (pl. a velencei Guidotót és az osztrák Schneidpöcköt) a pápai nuncius kivételével kiutasították az országból, új törvény született a lutheránusok ellen (az 1525. évi 4. tc.), amit a köznemesi párt elsősorban a német udvaroncokon akart alkalmazni – akik mind lutheránusok voltak.²³ Bár Brandenburi György magyar alattvalónak számított, fenyegetve érezte magát (a rákosi végzéseken túl, melyek 7. cikkelye főleg az ő személyével foglalkozott, a május 25-i budai zavargások is igazolhatták félelmeit), 1525 júniusában végleg elhagyta az országot, és

felső-sziléziai rezidenciájára, Jägerndorfba (Krnov, Csehország) költözött.²⁴ Ezért sem valószínű, hogy éppen ő ajánlotta volna Johannes Henckelt udvari prédikátornak, aki a következő hónapokban foglalhatta el állását, inkább Henckel rokona, Thurzó Elek lehetett a közvetítő, aki korábbi üzleti ellenfélből a németjeitől megfosztott királyné egyik legfőbb bizalmasa lett. Henckel azonban nem érezte jól magát az udvarban, inkább kassai hívei közé vágyott, s a királyné marasztalása ellenére már 1526 márciusában vissza is tért hozzájuk.²⁵

Mások is megpróbáltak menekülni a süllyedő hajóról (vagy az idegenellenes indulatok elől): Thomas Stoltzer 1526 februárjában Brandenburi Albertnak ajánlotta fel szolgálatait (valószínűleg úrnője, Mária háta mögött), s útnak is indult hozzá. Stoltzer még Budán, Mária kifejezett kérésére zenésítette meg Luther német zoltárfordításait, s ezekben a motettákban a maga művészi eszközeivel tett hitet az evangélikus tanítás mellett. Az 1525/26-ra datálható Stoltzer-kompozíciókat vizsgálva (melyek a zenetörténet első nem latin nyelvű polifón zoltárai) nem is találjuk túlzásnak Szalkai László esztergomi érsek értesülését, miszerint a királyné Lutherrel tart,²⁶ vagy amit az újra Wittenbergbe menekülő Cordatus újságolhatott el Luthernek: Mária az evangéliumhoz vonzódik.²⁷ Míg korábban Burgio

13. Paulus Speratus, Von dem hohen Gelübd der Tauff, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 4801 (Kat. IV-27.)

pápai nuncius mentetetni próbálta, 1525 nyarától a reformációnak már minden megnyilvánulásáért a királynét tette felelőssé.

De Luther az említett kompozíciókról is tudomást szerezhetett. Cordatusnak háromszor kellett Magyarországról menekülnie, s mindhárom alkalommal Wittenbergnek vette az útját (1524, 1526, 1528). Egyik ilyen útján valószínűleg nemcsak a bőrét mentette, hanem más értékes rakománya is volt. Cordatusék esztergomi kiszabadulásával egy időben indult ugyanis útnak Stoltzer északra, de Znaim (Znojmo, Csehország) mellett egy megáradt morva patakban életét vesztette. Az elhunyt zenészerző kéziratái nemsokára hogy-hogy nem éppen Wittenbergben tűntek fel, ami vagy azzal magyarázható, hogy Stoltzernek 1526 tavaszán útitársa volt a Wittenberget ugyanekkor szerencsésen elérő Cordatus, vagy azzal, hogy a jog szerint Mária tulajdonát képező zeneműveket két évvel később Magyaróvárról vitte magával Wittenbergbe az újra menekülni kényszerülő reformátor. Ezek a zoltárfeldolgozások mindennél világosabban tanúskodtak ugyanis Luther szemében Mária királyné evangéliumi elkötelezettségéről.

A Mária és Luther közötti közvetlen kapcsolat egyengetőjének Mária nővérét, Izabella dán királynét (1501–1526) is szokták emlegetni, aki száműzetése idején Wittenbergben Lucas Cranach házában is lakott, és a reformátor igehirdetésének hatására két szín alatt vett úrvacsorát.²⁸ A Stoltzer-motetták sorsa azonban Cordatus szerepét állítja reflektorfénybe, s Izabella korai halála miatt a kapcsolat tovább-

bi épülésének adatait is kifejezetten Cordatus örökítette ránk, aki elsőként kezdte lejegyezni Luther asztali beszélgetéseit.

Cordatus nem lett ugyan a magyarországi reformáció mártírja, de tőle származik az első hazai martyrologia. 1529-es művében²⁹ és 1556-os posztillájában³⁰ sorolta fel a Magyarországon vértanúságot szenvedett evangélikusokat: az ismeretlen Bra(g)man Gergelyt, a már említett Baumgartner Jánost, testvére szolgáját (1524), egy névtelen budai polgárt (1525) és Gregori libetbányai tanítót (1527), akinek vértanúsága még a 20. században is történeti vita tárgyát képezte. Ezt figyelembe véve egyértelműnek tűnik, hogy Cordatus állt Luther 1526-os ajánló sorai mögött: „... ezzel intve Felségedet arra, hogy bátran és vidáman tartson ki Isten szent ígéjének Magyarországon történő támogatásában, miután azt a jó hírt kaptam, hogy Felséged az evangéliumhoz vonzódna (*das E.K.M. dem Euangelio geneigt were*), bár az istentelen püspökök – akik Magyarországon hatalmasak és szinte minden a kezükben van – mégis nagyon gátolják és akadályozzák, olyannyira, hogy némelyek ártatlan vérét is kiontották kegyetlenül tombolva Isten igazsága ellen.”³¹

A mohácsi katasztrófa előtt a magyar királyné még a szentszékhez fordult, hogy kitüntetését kérjen káplánjai (!) és gyóntatója számára.³² Ezen személyek közül csak Henckelt tudjuk feltételelesen azonosítani (Stoltzer ekkor már halott volt). Még jellemzőbb Mária magatartására, hogy az uralkodó patrónusi jogával élve férje távollétében önállóan, saját kezűleg aláírt oklevelében 1526. augusztus 24-én titkárát, Oláh Miklóst (a későbbi esztergomi érseket, 1493–1568) egri nagypréposttá nevezte ki.³³ Néhány nappal később menekült el immár özvegyen Budáról.

A személyes és nemzeti gyászon túl Mária mindazt elveszítette, ami korábban olyan fontos volt neki: saját udvarát, az anyagi és politikai függetlenségét. Ugyan mint özvegy királyné, majd mint bátyja, Ferdinánd magyarországi helytartója rendelkezett még valamennyi súllyal, de már nem járhatta a maga útját. Hogy sógornőjétől, a nála idősebb Annától megkülönböztessék, az „öreg” jelzővel illették a 21 éves özvegyet. Sorsa elfogadásában valószínűleg nem annyira Luther³⁴ és Erasmus³⁵ neki ajánlott viaszszaló iratai jelentettek segítséget (egyik sem volt túl személyre szabott), mint Brandenburgi Albert baráti sorai. Csupán Mária válasza maradt fenn (Pozsony, 1527. január 26.), ez hihetetlenül érett, józan és őszinte: miközben biztosítja Albertet változatlan jóindulatáról, azt sem titkolja, hogy jóindulatán kívül szinte minden megváltozott, így kapcsolatuk mégsem maradhat a régi. Mária arra kéri Albertet, imádkozzon érte, hogy ellen tudjon állni az ördögnek, a világnak és önmagának. Hogy Albert ekkor Sziléziában éppen Ferdinánd csehországi reményeit igyekezett – sikertelenül – megghiúsítani, Mária valószínűleg nem tudta.

„Bár hitemért szenvednem kell”

Ki a lelkipásztora az özvegy királynénak? Johannes Henckel nem engedelmeskedett hívásának, Kassán maradt. Döntését nyilvánvaló politikai okok mellett³⁶ vallási megfontolások is indokolhatták. A kassai plébános 1527-ben egyértelmű lépést tett a reformáció irányába. Lemondott egyházi javadalmairól, a biztos megélhetést jelentő egri prépostságról és tornai esperességről, minden bizonnyal elvi döntésből.³⁷ Nem sokkal később kihasználva magister Achatius troppai prédikátor látogatását felvette a kapcsolatot Johannes Hess boroszlói reformátorral.³⁸ Nem zárható ki, hogy levele írásakor már értesült Ferdinánd egy héttel azelőtt Boroszlóban kiadott eretnekellenes rendeletéről. Achatius 1535-ben mint „második Conradot” (Cordatus!) ajánlották Brandenburgi Györgynek Jägerndorfba, ahonnan végül Selmechányára került Kresling (!) mellé iskolamesternek.

Mária papjairól ugyanebből az időből a következő adataink vannak: alamizsnás káplánja 1527 és 1531 között Johann von Neuburg, a nyitrai esperesség várományosa, míg gyóntató káplánja 1527-ben egy bizonyos magister Gaspar volt, aki az „apostoli királynétól” Oláh Miklóshoz hasonlóan esztergomi kanonikátust nyert.³⁹ Legközelebbi bizalmasa minden bizonnyal titkára, Oláh lehetett, akitől később Németalföldön sem vált meg.

Mária és Ferdinánd 1527-es vitáját a már idézett Luther-féle ajánlással kapcsolatban nem akarom hosszasan ismertetni, mert a szövegek könnyen hozzáférhetőek, és nem szorulnak kommentárra. Ferdinánd április 12-i (elveszett) levelében vetette húga szemére, hogy okot adott Luthernek a feltételezés-

re: Mária az új tanokhoz vonzódik. Első válaszában⁴⁰ az özvegy ironikusan ütötte el a vádat: leszögezte, hogy az ajánlás az ő tudta és beleegyezése nélkül került sajtó alá, továbbá kifejezte reményét, hogy semmilyen tettével nem csorbította családja hírnevét, végül kérte Isten kegyelmét, hogy jó keresztény maradhasson. Bátyja erre egyértelmű állásfoglalásra kényszerítette, s kérte, hogy tartózkodjék a Luther-

14. Daniel Hopfer, (1470 körül-1536),

Martin Luther képmása, 1523,

Budapest, Szépművészeti Múzeum, 3407 (Kat. IV-5.)

művek olvasásától, s ügyeljen környezete viselkedésére, nehogy e két körülmény okán egyesek őt jó lutheránusnak tarthassák, s erről fecsegienek.⁴¹ Második válaszában⁴² Mária a tréfát félretéve kijelenti: már rég nem volt Luther-írás a kezében, s nem is tervez ilyesmit olvasni. „Ami udvarom tagjait (*mes ser-viteurs et servantes*) illeti, – folytatja – akik állítólag belekeveredtek ebbe a dologba, nyilván nem volt jobb dolga annak, aki ezt Önnek bemesélte, mert szeretném látni azt, aki állítani merészeli, hogy az én tudtommal tett valamit hitünk ellen (*contre nostre foi*). Ha akad valaki, aki megvádolna engem, kérem, értesítsen, hogy védekezhessen. Ha szolgálaim tudtomon kívül tettek bármit, nem vagyok felelős értük, de kérem Önt, közölje, kikről van szó, hogy ha ártatlanok, igazolhassák magukat.” A továbbiakban kitért arra, hogy böjti napokon evett ugyan húst, de erre egészségügyi okok készítették, így nem szegte meg az egyház törvényeit. Május 21-i levelében⁴³ Ferdinánd lényegében elfogadja húga védekezését, és napirendre tér a téma fölött.

Mária levelei nyilvánvalóan nem annyira katolikus igazhívőséget dokumentálnak, mint azt, hogy igyekezett megőrizni bátyjával szembeni függetlenségét iróniával és sértődött büszkeséggel hártva el annak vádjait. Persze e levelek alapján lutheránusnak sem nevezhető a királyné, csupán olyan kereszténynek, aki

mások gyámkodására és a szóbeszédre fittyet hányva önállóan próbálja megválaszolni a vallási kérdéseket. Említésre méltó körülmény továbbá, hogy Mária határozottan kiállt gyanúba hozott környezete mellett, nem azért kér konkrét információkat, hogy végére járjon a Ferdinánd fülébe jutott szóbeszédnek, hanem hogy lehetőséget teremtsen a megrágalmazottaknak önmaguk tisztázására.

A következő évből biztos adataink vannak végre arra, hogy Cordatus a királyné környezetében lelkeskedik. Először Luther egyik leveléből értesülünk arról, hogy Cordatus (aki vagy Ferdinánd eretnekellenes rendelete, vagy a schwenckfeldianusok nyomása miatt hagyta ott Liegnitzet) Máriától kapott meghívást,⁴⁴ majd Mária Magyaróvárról bátyjához, Ferdinándhoz címzett levelében olvashatunk arról, hogy egy szentségeket tagadó vándorprédikátor tűnt fel a környéken. Ezt Mária elűzette, s tanainak megcáfolására egy Bibliában jártas ígérő (expert en l'écriture) alkalmazott, aki attól eltekintve, hogy a két szín alatti úrvacsorát szorgalmazta, nem tért el az igaz tanítástól.⁴⁵ Mária Ferdinánd válaszlevelének hátára jegyezte föl, hogy her Conrad prediger volt az illető.⁴⁶ A király azt is nehezményezte, hogy húga újfent egy Luther-művet olvasott,⁴⁷ de Mária ugyanabban a hol álszent, hol csípős stílusban tért ki a rendreutasítás elől, melyet már korábbi leveleiből ismerünk.⁴⁸

Ezekből a sorokból azt is megtudjuk, hogy immár egy feddhetetlen lelkészre tett szert, aki a már említett Johannes Henckellel azonosítható. Henckel azonban már azelőtt felváltotta Cordatust Mária udvarában, hogy Ferdinánd tollat ragadott volna a fenti ügyben, tehát a magyar-cseh király szigorú katolicizmusa inkább közvetve készítette az özvegy királynét, hogy megváljon börtönviselt lelkészétől, és újra a mérsékelt reformer kassai plébánost nyerje meg szolgálatára. Henckel első dolga volt Mária mellett, hogy újra levélben fordult Erasmushoz, aki előtt magasztalta úrnője evangéliumi buzgalmát, s

arra kérte a humanistafejedelmet, ajánlja egy munkáját az özvegynek.⁴⁹ Mária kapcsolata a Brandenburgi fivérekkel azonban ezekben a hónapokban sem szakadt meg: Györgynek hátsólvat ajándékozott, míg Alberttól ő kapott porosz sólymokat ajándékba.

Ezzel sikerült felrajzolnom a hátterét annak az érdekes közlésnek, melynek hitelét többnyire kétségbe vonta eddig a kutatás. Brandenburgi György 1529. január 15-én küldött Ansbachba egy éneket, amit Mária királyné a bátyja ellen írt, mert az elűzött tőle egy keresztény prédikátort.⁵⁰ A *Mag ich unglück nit widerstan* kezdetű korál harmadik változatáról van szó, melynek eredetijét Friedrich Spitta számomra meggyőzően Brandenburgi Albertnek tulajdonítja, s 1525-re datálja.⁵¹ György őgróf értesülésének megbízhatóságát, azaz Mária énekköltői tevékenységét általában a következő érvek hivatottak cáfolni: Mária nem tudott jól németül, Mária lojális volt bátyjával szemben, Ferdinánd nem űzte el Mária egyik papját sem, György ekkor már nem élt Mária környezetében.

Ugyan több verset nem ismerünk Máriától, sajátkezű német nyelvű levelei azonban bizonyítják, hogy képes lehetett egy már kész költemény átalakítására, míg a további három érvet az alapján, amit az 1528-as eseményekről fent írtam, el is ejthetjük. Bár az éneket nem említik sem Albert, sem Mária, fennmaradt levelei, kettejük szerzőségét (1525-ben és 1528-ban) elfogadhatónak tartom a megjegyzéssel, hogy Mária királyné éneke nem Ferdinánd, hanem egy többes számú tárgy ellen irányul (*pisz er erwürgt, die mich seinsz wortz berauben*), ami azokra az intrikusokra vonatkoztatható, akik a testvérek levélváltása szerint Máriát és környezetét többször bepanaszolták Ferdinánd előtt. Az idézet folytatása, hogy a királyné most morvaországi birtokaira (Znaimba) vonul, mert ott az evangéliumot tisztán hirdetik, szintén György jólétesültségéről tanúskodik.

A magyar-cseh király 1528. augusztus 1-jén újabb szigorú rendeletet adott ki a hitújítók ellen, mely nem maradt foganat nélkül. Az eretneküldözésről Henckel olyan nyugodtan tudósította kassai kollégáját, Antonius Transsilvanust, mint aki maga nem forog veszélyben.⁵² Írt úrnője evangéliumi lelkületéről is, s intette a kassai prédikátort, hogy maradjon a megkezdett úton. A királyné udvari papja valóban élvezte Ferdinánd kegyeit, aki kassai javadalma helyébe Boroszlóban szerzett neki kanonikátust (valószínűleg 1529 júliusában). Ugyan Henckelnek egy közelebről nem ismert esete kivívta az uralkodó rosszállását,⁵³ de helyzetén egyelőre ez sem változtatott.

Luther és Erasmus között

Ami a Henckel és Mária által követett vallási irányzatot illeti, ezekben az években nyugodtan nevezhetjük evangélikusnak (azaz evangéliuminak) azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a kegyességet az 1529-es speyeri birodalmi gyűlés előtt anakronisztikus volna protestánsnak értelmezni, még kevésbé szabad a lutheránusok, vagy erasmianusok skatulyájába gyömöszölni. Az utak egyelőre még nem váltak el, Henckel képes volt mindenkivel jóban lenni, s a királyné minden eszmét meg akart ismerni, ami a Szentírás alapján állt. Ez a nyitottság nemcsak a későbbi történészeket, hanem az akkori kortársakat is megtéveszthette. Nehéz eldönteni, mennyire szabad azonosulni az augsburgi birodalmi gyűlésen jelenlévő reformátorok (Philipp Melanchthon, Justus Jonas, Johannes Agricola, Georg Spalatin) véleményével, akik a császár hűgát a maguk oldalán hitték. A legfantasztikusabb, éppen ezért kevésbé hihető részletekkel a Brandenburgi György kíséretéhez tartozó crailsheimi Adam Weiss (1490k–1534) szolgált, Melanchthon (1497–1560) tudósítása viszont realitásnak tűnik: A császár húga igazán hős lelkületű, különösen istenfélő és erkölcsös asszony, igyekszik bátyját kiengesztelni irányunkban, de ezt csak óvatosan és visszafogottan teheti.⁵⁴ A királyné biblikus alapállása szinte közmondásos volt.⁵⁵ A Henckeltől származó értesülés szerint Mária egy bátyjaival folytatott vitában könnyek között e szavakra fakadt: „inkább leszek valahol cseléd, és végzem a piszkos munkát, mint hogy megtagadjam Krisztusomat”.⁵⁶ Am ennél is többet nyom a latban a másik oldalról Girolamo Aleandro (1480–1542) pápai nuncius visszaemlékezése, hogy Ferdinánd befolyásos tanácsadója, Johannes Fabri (1478–1541) bécsi püspök Augsburgban félreérthetetlen utalással Mózes és Áron nővéréről, a leprás Mirjamról prédikált.⁵⁷

A Mária számára döntő eszmecsere azonban minden eddiginél pontosabban hagyományozódott ránk. Henckel és Melanchthon közvetítésével a királyné öt kérdést tett fel Luthernek a két szín alatt történő áldozásról, melyek lényege az volt, maradhat-e továbbra is nyílt színvallás nélkül magánem-

berként az új tanítás híve. Luther elutasította a zugreformáció (*Geheimprotestantismus?*) lehetőségét, ezzel jelezte, a választás nem halogatható tovább.⁵⁸ A pillanat nem is váratott magára soká. Mária nagynénje, a németalföldi helytartó váratlan halála új kihívással szembesítette a fiatal özvegyet: bátyja, V. Károly császár (1500-1558) őt bízta meg ennek a fontos posztnak az átvételével. A császár megbízott ugyan hűgában, de – mint levelében világosan kifejtette – eretnekgyanus udvartartásában már nem, így Mária sem Henckelt, sem Johann von Neuburgot nem vihette magával az északnyugati tartományba.⁵⁹ Hogy ebben a döntésben elsősorban vallási (s nem nemzeti) okok játszottak közre, azt egyrészt Ferdinánd kísérőlevele is hangsúlyozza,⁶⁰ másrészt Mária válaszából ugyancsak kiderül, aki mint jó keresztényeket vette védelmébe elbocsátandó embereit.⁶¹

Mária németalföldi működését nem követem nyomon, csupán a Reformátorral és a Humanistával való további kapcsolatára térek ki. Luther valószínűleg Máriához intézte egy 1531 szeptemberére datált vigasztaló iratát,⁶² amit a címzett ezzel a mondattal fogadott: „*Ich sehe das mich D.M.L. lieb hatt*”.⁶³ Arra, hogy nagy szükség van a vigasztalásra, valószínűleg Lazarus Spengler (1479–1534) nürnbergi jegyző hívta fel Luther figyelmét. Az irat jól illik Mária sorsának változásához, az asztali beszélgetés a Máriát jól ismerő Cordatus feljegyzésében hitelesnek fogadható el, és csak erre a levélre vonatkozatható. Luther és Mária további érintkezéséről nem tudunk. Az új hollandiai helytartó pénzt és fáradtságot nem kímélve igyekezett Erasmust szülőhazájába visszacsábítani, ami jól esett ugyan a Freiburgban élő nagyság hiúságának, végül mégsem tett eleget a meghívásnak.

Ugyan a királyné környezetének tagjai Oláh Miklós kivételével keleten maradtak, de úrnőjük gondoskodott róluk, a legtöbbben Mária birtokainak igazgatásában kaptak új feladatot. Henckel, aki korábban már mind a kassai, mind a lőcsei plébániáról lemondott, Sziléziában keresett magának megélhetést, boroszlói kanonikátusa mellett valószínűleg Ferdinánd ajánlására előbb Schweidnitz város plébánosa (1531–1533), majd a boroszlói püspök oficiálisa és prédikátor lett.

Az elbocsátott udvari prédikátor már 1531 elején jelentkezett a boroszlói káptalannál, hogy szeretné helyét elfoglalni, ami nem kis vitát keltett a kanonokok között. 1529. augusztus 13-a óta ugyanis minden felveendő jelöltnek esküvel kellett bizonyítania, hogy küzd Luther, Zwingli, Oecolampadius és az anabaptisták tanai ellen. Henckel minden bizonnyal még 1529 júliusában lett tagja a káptalannak, utólag viszont méltánytalanság lett volna egy már felvett kanonokot esküre kényszeríteni. Mivel azonban az a hír járta, hogy lutheránus, mégis felszólították az eskü letételére, amit Henckel nem tagadott meg.⁶⁴ Hogy ezt egzisztenciális kényszerből tette-e, vagy ekkor már csalódott a lutheri reformációban, nehéz eldönteni. Adalbert Hudak a jegyzőkönyv szövegét félreértve azt állítja, hogy Henckel saját elhatározásából esküdt. Adataink szerint mind Schweidnitzben, mind második kassai szolgálata idején (1535-1537) az evangélikus polgárság megalégedésére tevékenykedett, ugyanakkor a szigorú boroszlói kanonokokkal sem került konfliktusba. Henckel jó kapcsolatot tartott fenn ó- és újhitűekkel, s még akkor is a szélsőségek között közvetíteni próbáló humanizmust képviselte, amikor ez a mérsékelt irányzat már vereséget szenvedett. Gustav Bauch⁶⁵ ennek szemléltetésére egy Melanchthon-levelet idéz,⁶⁶ valamint Henckel prédikációit és imakönyvét ismerteti.

Mária királynénak a reformációhoz és a humanista kereszténységhez fűződő – amint érzékeltetni próbáltam – igen összetett, a kortársak részéről is ellentmondásosan megítélt viszonyát sokáig nehezen dolgozta fel a hazai emlékezet. Több generációval később, a 16-17. század fordulóján bukkan csak fel az a pusztán az „öregektől hallottakra” hivatkozó, ám a későbbi felekezeti szemléletű egyháztörténetírást tartósan meghatározó hagyomány, mely jelentős szerepet juttat Máriának a magyar reformáció történetében. Hogy ez a Mária-kép mennyire gyökerezik a Mohács előtti belpolitikai életnek pl. az 1525-ös országgyűléseken tapasztalt udvarellenes indulataiban és rágalmaiban, arra nézve már csak sejtésekre hagyatkozhatunk.

1. ALLEN V. 80-83, Nr. 1297.
2. Lajos koronázásakor 1508-ban György tartotta ölében a gyermek királyt, Mária prágai koronázásánál pedig Lajossal és Máriával hármásban vitték a koronázási jelvényeket
3. CSEPREGI 2000. 202.
4. PALACKÝ 1867. 453.
5. Vilmos neve a királyi számadáskönyvben 1525. V. 25-én fordul elő: *MTT* 22.180
6. *MTT* 22.136k.
7. *MTT* 22.56.
8. *TT* 1885. 352k.
9. ALLEN VI. 249-252, Nr. 1660.
10. *TT* 1882. 769k.
11. vö. *MBW* Nr. 277.
12. *zu eynem prediger bestellt und auffgenommen: ETE* I. 77k.
13. Ha csak nem az 1525-ös budai számadáskönyvben szereplő *Joannes Caltmensis presbyter*, prágai cseh udvari pap: *MTT* 22.199.
14. *WA.B* 3. 8-10, 86k, Nr. 568, 622.
15. FRAKNÓI 1884. 119.
16. CSEPREGI 2003. 291-293.
17. *ETE* 1. 142k.
18. Mária sajátkezű instrukciója 1524 szeptemberében kelt.
19. *MTT* 25. 328.
Lajos koronázásakor 1508-ban György tartotta ölében a gyermek királyt, Mária prágai koronázásánál pedig Lajossal és Máriával hármásban vitték a koronázási jelvényeket
20. *ETE* 1. 204.
21. *VD* 16. K 648-651.
22. *WA.B* IV. 41-44, Nr. 989.
23. *ETE* 1. 202.
24. *MTT* 25. 331k.
25. Henckel 1526. március 15-én Budán kelt levelében azt kívánta, bárcsak úrnője férfit lehetne, hogy kiragadhasssa Lajos kezéből a kormánypalcát: FRAKNÓI 1872. 17k.
26. *ETE* 1. 264
27. *WA* XIX. 552.
28. *WA.B* IV. 23-26, Nr. 976.
29. *Vrsach warumb Vngern verstöret ist / Vnd ytzt Osterreich bekrieget wird. VD* 16. C 5056; vö. *PAYR* 1928.
30. *VD* 16. E 4599.
31. *WA* XIX. 552.
32. *MV* 390.
33. *WALSH/STRNAD* 1998. 85.
34. *WA* XIX. 552k.
35. ALLEN VIII. 55k, Nr. 2100.
36. ALLEN VII. 29-32, Nr. 1810.
37. ALLEN VII. 2-5, Nr. 1803.
38. *TT* 1885. 351k
39. *ETE* 1,334; *Familienkorrespondenz* II. Nr. 97.
40. *Familienkorrespondenz* II. Nr. 44, 1527. IV. 15.
41. *en bruit d'estre bonne luteriene: Uo.* Nr. 45, IV. 19.
42. *Uo.* Nr. 49, IV. 29.
43. *Uo.* nr. 60.
44. *WA.B* IV. 402k, Nr. 1234.
45. *Familienkorrespondenz* II. Nr. 183.
46. *Uo.* Nr. 207.
47. Valószínűleg a *Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn* címűt: 1528, *WA* XXVI. 144-174.
48. *Uo.* Nr. 208.
49. ALLEN VII. 418-420, Nr. 2011; ez lesz majd a már említett *De vidua christiana*. Henckel és Erasmus levelezése ettől kezdve folyamatos.
50. *das des konigs Swester Konigin Maria wider iren bruder gemacht, do er ir einen Cristlichen prediger verjagt hat, KOLDE* 1896.85.
51. Ez az erőteljes, sokáig Luther szerzeményének tartott ének 1983-ig gazdagította a magyar evangélikus énekeskönyvet, ekkor azonban politikai tisztogatás áldozata lett.
52. *TT* 1882. 769.
53. *Familienkorrespondenz* II. Nr. 298.
54. *WA.B* V. 461, Nr. 1636; *MBW* Nr. 965.
55. *Pl. WA.B* V. 473k, Nr. 1645.
56. *quam meum abnegem Christum: WA.B* 5,512, Nr. 1665.
57. *Mariam sororem habuisse leprosam: NBD* IV/2. 396
58. *WA.B* V. 511, 527-529, Nr. 1664, 1674; *MBW* Nr. 994, 1011.
59. *LANZ* 1844. Nr. 156.
60. *Familienkorrespondenz* III. Nr. 446.
61. *SPRUYT* 1994. 291.
62. *WA.B* VI. 194-197, Nr. 1866.
63. *WA.TR* II. 414, Nr. 2311a.
64. *ACW.* Nr. 1833-1834.
65. *BAUCH* 1884. 625k.
66. *MBW.* Nr. 1378.